

سناریوهای سیاسی متأثر از روابط خارجی ایران و عربستان پس از تحولات منطقه عربی (۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

محسن رستمی^۱، عبدالرضا فرجی راد^۲، لیلادمدبر^۳، ایرج شاهوردی^۴

دریافت مقاله: ۹۶/۱۱/۲۵

پذیرش مقاله: ۹۷/۰۱/۲۷

چکیده

روابط خارجی بین دو کشور ایران و عربستان پس از پیروزی انقلاب تاکنون همواره با نوساناتی توأم بوده است. به گونه‌ای که اگر نگاهی به این روابط داشته باشیم می‌توان سیر تعامل تا رقابت را در دوره‌های مختلف برای آن متصور بود. به منظور انجام علمی پژوهش، با هدف تدوین سناریوهای سیاسی متأثر از روابط خارجی ایران و عربستان پس از تحولات منطقه عربی (۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی، تحقیق حاضر به این سؤال پاسخ می‌دهد که: مهم‌ترین سناریوهای سیاسی متأثر از روابط خارجی ایران و عربستان پس از تحولات منطقه عربی تا سال ۱۴۰۴ چیست؟ بنابراین تحقیق از حیث هدف، کاربردی اما از حیث ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی می‌باشد. و جامعه آماری مورد استفاده خبرگان و صاحب نظران بوده که در گام اول با نظر ۱۲ نفر از نخبگان عوامل مهم در روابط خارجی ایران و عربستان احصا شده و در ادامه با توجه به آنکه نحوه تجزیه و تحلیل داده‌ها از نوع کمی بوده، عوامل احصایی بین ۲۲ نفر از صاحب نظران حائز شرایط در پرسشنامه مورد سنجش قرار گرفت. که سناریوی محتمل به صورت زیر می‌باشد: اختلاف ایران و عربستان در ایدئولوژی اسلامی انقلاب در دهه آینده پابرجا خواهد ماند، تنش‌ها در روابط دو کشور ایران و عربستان با توجه به اوضاع منطقه، در دهه آینده افزایش پیدا خواهد کرد، با اجرایی شدن برجام (دی ماه ۱۳۹۴)، نگرانی‌های عربستان از نفوذ منطقه‌ای و جهانی ایران افزایش خواهد یافت و عربستان را وادار به کنش‌های متفاوت خواهد کرد، اختلافات ایران و عربستان در سطح ژئوپلیتیکی در بحرین، عراق در دهه آینده ادامه می‌یابد.

واژگان کلیدی: تحلیل روند، سناریو، مفهوم قدرت، تحولات منطقه عربی، روابط خارجی.

۱- دکتری جغرافیای سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات (نویسنده مسئول) Mmahaya1392@gmail.com

۲- دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات تهران-ایران

۳- کارشناس ارشد مدیریت نظامی و عضو هیئت علمی دانشگاه علوم نظامی

۴- دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه امام باقر (علیه السلام)

مقدمه

آینده پژوهی که اکنون یک رشته علمی شناخته می شود و در دنیا مراکز علمی متعددی برای آن تأسیس شده است، می کوشد با استفاده از جمع آوری اطلاعات و تجزیه و تحلیل آن ها و به کارگیری روش های علمی در چینه ای به سوی آینده بگشاید. (Cohen, 2001: 9) بنابراین، تصویرهایی که آینده پژوهی در اختیار می گذارد در سه مقوله طبقه بندی می شوند: آینده های ممکن، آینده های محتمل و آینده مطلوب (مرجع) (Addis, 2010: 24) این سه آینده در همه عرصه ها به خصوص در تحلیل آینده روابط خارجی کشورها - اکیداً در این تحقیق دو کشور ایران و عربستان - مورد استفاده قرار می گیرد. عربستان به دلیل ساختار خاص اجتماعی و فرهنگی خود، از دیگر کشورهای خاورمیانه و حتی کشورهای همسایه آن در حوزه جنوبی خلیج فارس متمایز می باشد. (اعتمادی، ۱۳۹۱: ۷۶) عربستان در تئوری های مطرح ژئوپلیتیکی جایگاه ویژه ای دارد. موقعیت ممتاز و دسترسی این کشور به دریای سرخ و خلیج فارس موقعیت ژئواستراتژیکی و ژئواکونومی منحصر به فردی به این کشور داده است. (نصیری، ۱۳۸۶: ۵۸) تحولات چند سال گذشته در منطقه خاورمیانه که موجب افزایش نفوذ جمهوری اسلامی ایران و شیعیان شد، اسباب نگرانی پادشاهی سعودی در مورد کاهش نقش و نفوذ خود در منطقه را فراهم آورده است. (حق شناس کمیاب، ۱۳۸۹: ۷)

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، ائتلاف های منطقه ای متعددی در مناطق ژئوپلیتیک پیرامونی ایران و به ویژه در شبه جزیره عربستان ایجاد شده است. که محور این ائتلاف ها، عربستان سعودی است. که آخرین تجلی ائتلاف سازی در سیاست خارجی این کشور را می توان در قالب عملیات طوفان قاطعیت در یمن مشاهده کرد که در سال ۲۰۱۵ به سبب حمایت از منصور هادی، رئیس جمهور مستعفی یمن، با حملات گسترده هوایی علیه یمن انجام شد. در واقع، باید علت اصلی این ائتلاف سازی در سیاست خارجی عربستان در قبال یمن را در کنار موضوع بحرین ارزیابی کرد و آن را ناشی از ورود اثرات بیداری اسلامی به عربستان دانست. (سیفی، پورحسین، ۱۳۹۵: ۱۰۲-۱۰۳) اختلاف نظر میان ایران و عربستان که متأثر از عواملی مانند نوع و ساختار حکومت، مفهوم امنیت و اجرای الگوی مشخص امنیت منطقه ای، روابط با آمریکا، تفکر وهابیت و تکفیر شیعه، حمایت عربستان از صدام در طول جنگ تحمیلی و کشتار مکه، حمایت از گروه های غیرمشروع داعش در عراق و سوریه، تلقی عربستان از نقش ایران در چند دهه گذشته در منطقه و انتقاد از

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

حضور ایران در حمایت از جنبش‌های بیداری اسلامی، و نیز سیاست‌های متفاوت ایران و عربستان در افغانستان، عراق، لبنان و فلسطین، مصر، سوریه نشان از اهمیت و ضرورت توسعه و گسترش روابط جمهوری اسلامی ایران با عربستان سعودی بر بستری از تناقضات و رقابت‌های پیچیده استوار است که حرکت در مسیر آن ظرافت و دقت بسیاری را در روابط خارجی جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی را می‌طلبد. به همین منظور هدف تحقیق تدوین سناریوهای سیاسی ممکن، محتمل و مطلوب در روابط خارجی ایران و عربستان مبتنی بر تحولات ژئوپلیتیکی منطقه عربی است. به همین علت -به استناد بررسی‌های انجام شده در پژوهش‌های دانشگاه دولتی و آزاد- با توجه به اینکه تاکنون در جغرافیای سیاسی مبحث آینده‌پژوهی روابط خارجی جایگاهی نداشته است، محقق را مصمم کرد تا به آینده‌پژوهی روابط خارجی ایران و عربستان مبتنی بر تحولات ژئوپلیتیکی منطقه عربی بپردازد که به نوبه خود می‌تواند به دیپلماسی جمهوری اسلامی ایران کمک شایانی کند تا بتواند واقع‌بینانه به اتخاذ سیاست خارجی در روابط با عربستان بپردازد. بنابراین محقق سعی دارد با عنایت به هدف بیان‌شده بدون طرح فرضیه‌ای به این سؤال پاسخ دهد که:

سناریوهای سیاسی ممکن، محتمل و مطلوب قابل تدوین در روابط خارجی ایران و عربستان در منطقه عربی چیست؟

مبانی نظری

- پیشینه تحقیق:

آقای محمدجواد سبحانی فر در رساله دکتری با عنوان هم‌گرایی و واگرایی در روابط ایران و عربستان و تأثیر آن بر امنیت ملی ایران، این سؤال را مطرح می‌کند که همگرایی و واگرایی روابط ایران و عربستان، چه تأثیری بر امنیت ملی ایران دارد؟ پس از بررسی به این نتیجه می‌رسد که خلیج فارس بعد از رهایی از مناقشه طولانی و خونین که آن را تضعیف کرده است احتیاج به برقراری روابط اعتماد‌آمیز بین کشورهای این منطقه را دارد. باید به تدریج امکان توسعه و همکاری بدون تفکیک کشورهای منطقه به دوست و دشمن، فراهم آید. تنها از راه اتحاد، کشورهای خلیج فارس، قادر خواهند بود با دسایس بیگانگان مقابله نمایند و با اجتناب از بحران‌های جدید به صورت یکی از کانون‌های ترقی سریع اقتصادی در قرن آینده ظهور نماید.

- مقاله تحول روابط ایران و عربستان و تأثیر آن بر ژئوپلیتیک خلیج فارس نوشته آقای دکتر محمدرضا حافظ نیا در فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه تربیت مدرس است. و با طرح سؤال بازشناسی روابط ایران و عربستان در دوره‌های مختلف با توجه به همکاری و همگرایی دو کشور چه تأثیری بر چشم‌انداز ژئوپلیتیک خلیج فارس دارد؟ به این نتیجه می‌رسد که همگرایی در روابط ایران و عربستان به عنوان دو قدرت منطقه‌ای بر ژئوپلیتیک خلیج فارس تأثیرات زیر را به همراه داشته است:

- توسعه تفاهم در امور منطقه‌ای و تشدید احساس منطقه‌گرایی در کشورهای کرانه خلیج فارس و انعکاس آن در جهان اسلام.

- افزایش بهای نفت در بازارهای جهانی

- تعدیل و تلطیف نگرش تاریخی شیعیان منطقه و اهل سنت و علما و دولتمردان عربستان به همدیگر

- توسعه نقش ایران در عراق پس از سقوط صدام حسین به دلیل کاهش چالش‌های ایجادشده توسط عربستان

- برکنار ماندن ایران از عوارض اقدامات القاعده و گسترش مواضع مشترک علیه حضور بیگانگان در منطقه.

- پرویز نادری نسب (دانشجوی دکترای مدیریت راهبردی دانشگاه عالی دفاع ملی) در مقاله خود با عنوان چالش‌های روابط جمهوری اسلامی ایران و عربستان در منطقه، عامل واگرایی و بروز تنش در روابط دو کشور را این‌گونه بیان می‌کند: دولت عربستان تلاش می‌کند با حل و فصل مشکلات و بحران‌های موجود منطقه جایگاه خود را نسبت به ایران بهبود بخشد و بدون آنکه تنش‌هایش با ایران بالا گیرد و وارد مراحل حاد و بحرانی گردد، در چارچوب اتحادها و ائتلاف‌های منطقه‌ای و فرا منطقه‌ای علیه ایران از قدرت و نفوذ منطقه‌ای ایران بکاهد. در این راستا، همراهی عربستان با آمریکا، رژیم صهیونیستی، اردن و مصر جهت تضعیف موفقیت شیعیان در منطقه حائز اهمیت است. عربستان در استراتژی‌ها و سیاست‌های امریکا در خاورمیانه جهت کنترل و مهار ایران نقشی مهم ایفا می‌کند.

– مفهوم شناسی:

ژئوپلیتیک: ژئوپلیتیک را رفتار گروه‌های انسانی متشکل نسبت به یکدیگر بر پایه جغرافیا، قدرت و سیاست می‌داند (حافظ نیا، ۱۳۸۴: ۵۶ – ۵۵). تحقیق حاضر با لحاظ کردن این تعریف، به دنبال جنبه سیاسی (از نوع سیاست خارجی) در روابط خارجی و رقابت منطقه‌ای جمهوری اسلامی ایران و عربستان سعودی است. که بنا بر نظر نخبگان مشتمل بر سیاست خارجی و داخلی، جغرافیای طبیعی، عوامل اقتصادی و عوامل فرهنگی و اجتماعی و ایدئولوژیکی می‌باشد.

منطقه عربی: بنا بر نظر خبرگان شامل کشورهای عراق، سوریه، بحرین، یمن است که از سال ۲۰۱۰ و با شروع تحولات در جنوب غرب آسیا، شاهد خیزش و اعتراضات مردمی بودند. و در این تحقیق نیز در روابط خارجی دو کشور ایران و عربستان بسیار تأثیرگذارند.

ژئوپلیتیک و جایگاه آن در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران: سیاست خارجی، بیشترین حوزه‌ای از تعاملات سیاسی است که بسیار از ژئوپلیتیک متأثر است. به سه دلیل باید به رابطه ژئوپلیتیک و سیاست خارجی ایران توجه کرد.

سرنوشت ژئوپلیتیک سیاست خارجی ایران: آنچه مورد ایران را برجسته‌تر می‌کند این است که در بین عناصر تعیین کننده سیاست خارجی، نهایتاً ژئوپلیتیک سرنوشت ایران را در جهان پرتلاطم رقم زده است و عوارض مثبت و منفی این سرنوشت ژئوپلیتیک در سیاست خارجی ایران، حضوری پررنگ دارد.

خلأ پژوهشی در رابطه سیاست خارجی ایران و ژئوپلیتیک: به طور کلی ادبیات ژئوپلیتیک مخصوصاً به زبان فارسی، چندان گسترده نبوده و تعداد نوشتارها، اندک می‌باشند. تلاش برخی بزرگان در راه اندازی و گسترش ژئوپلیتیک در این کشور قابل تقدیر می‌باشد. اما باید گفت که در این رشته از دانش اجتماعی در کشور ما، هنوز پژوهش‌های لازم در رابطه با تأثیرات ژئوپلیتیک بر سیاست خارجی ایران به اندازه کافی نیست و خلأ تحقیقاتی خاصی به چشم می‌خورد.

تأثیر مرحله گذر در مناسبات ژئوپلیتیک جهان بر سیاست خارجی ایران: با فروپاشی نظام دوقطبی مبتنی بر جنگ سرد- یک ساختار ژئوپلیتیک نسبتاً روشن که سرنوشت سیاست بین‌الملل را شکل می‌داد وارد مرحله نوینی از حیات خود شده که هنوز سامانه نهایی آن کاملاً مشخص نیست. در این دوره نسبتاً طولانی، شاهد بیشترین تحرکات ژئوپلیتیک با تأثیرات جهانی در حوزه‌های اطراف ایران هستیم. (سجادپور، ۱۳۸۳: ۲۰-۴۰)

عوامل رقابتی/اختلافی در روابط خارجی ایران و عربستان^۱:

- **اختلافات ژئوپلیتیکی و سیاسی ایران و عربستان در عراق:** موقعیت استراتژیک کشور عراق به دلیل قرار گرفتن در تقاطع سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا و مسیر شرق به غرب از موقعیت استراتژیکی خاصی برخوردار است. (عزتی، ۱۳۸۱: ۱۴۹) ایران و عربستان سعودی در راستای کسب جایگاه و موقعیت بهتر در عراق، نفوذ بر دولت بغداد و همچنین دولت خودمختار کردستان عراق به دنبال نقش برجسته و بزرگ‌تری در عراق هستند. ظهور گروه تروریستی داعش و پیشرفت‌های بعدی این گروه در عراق به معنای تضعیف اقتدار دولت شیعی در بغداد و در کل وحدت کشور عراق بود. حمایت و پشتیبانی ایران از دولت شیعی عراق نیز اجتناب‌ناپذیر به نظر می‌آید چراکه این دولت با تهدیدات فزاینده‌ای از سوی سنی‌ها روبه‌رو بود. عربستان سعودی نیز درگیری‌های فرقه‌ای در عراق را به‌عنوان راهی برای حفظ نفوذ و قدرت مسلمانان اهل سنت در این کشور می‌دانست.

(<http://www.irdiplomacy.ir>)

- **اختلافات ژئوپلیتیکی و سیاسی ایران و عربستان در سوریه:** سوریه کشوری بسیار مهم از لحاظ جغرافیایی و استراتژیک است. از نظر موقعیت جغرافیایی، سرپل سه قاره آفریقا، اروپا و آسیا محسوب می‌شود. سوریه برای عربستان از چندین جهت حائز اهمیت فراوان بوده است. اولاً اینکه خود حکومت سوریه با پیوستن به محور مقاومت در منطقه و ایستادگی در برابر اشغالگری رژیم صهیونیستی و کمک به حزب‌الله لبنان و همکاری گسترده با ایران، از دیرباز خشم حکمرانان آل سعود را برانگیخته بود و این رژیم مترصد فرصتی بود تا بتواند سوریه را از معادلات منطقه‌ای محو یا حداقل نقش آن را کاهش دهد. چراکه این عمل می‌توانست علاوه بر ضربه به ایران و مقاومت در منطقه، تضعیف جایگاه حزب‌الله لبنان و گروه‌های مقاومت فلسطینی را که عاملی مهم بر سر راه صلح اعراب و رژیم صهیونیستی هستند، به دنبال داشته باشد. ثانیاً با وجود نقش بازیگرانی چون ایران، قطر و ترکیه در بحران سوریه که همگی جزو رقبای اصلی عربستان محسوب می‌شوند، بحران سوریه برای عربستان به زمینی برای جدی‌ترین رقابت تبدیل شده است و از حیث این کشور به هر قیمتی که باشد

۱- عوامل رقابتی/اختلافی در این حوزه به‌صورت کامل در رساله جمع‌آوری‌شده اما در این مقاله با توجه به تعریف آورده شده از ژئوپلیتیک و عنوان تحقیق، صرفاً بخشی از عوامل تأثیرگذار در روابط خارجی دو کشور که کمک به تحقیق نمایند، آورده شده است.

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

خواستار رسیدن به اهداف خود در سوریه بوده است و حمایت از گروه‌های تکفیری و جهادی در سوریه برای تقویت جایگاه خود در بحران این کشور نیز در همین راستا بوده است. (www.prooyeshnews.com)

- اختلافات ژئوپلیتیکی و سیاسی جمهوری اسلامی ایران و عربستان در یمن: یمن در مثلث

طلایی سه تنگه راهبردی هرمز، مالاگا و باب‌المنذب، بالغ‌بر دوسوم حمل‌ونقل دریایی جهان و به تعبیری اقتصاد جهان جریان دارد. (www.mashregnews.ir) تحولات یمن از گذشته دور و بی‌ثباتی‌های ناشی از آن به‌منزله چالشی پیش روی سعودی بوده است. تحولات یمن راهبردی بوده و تسلط مردم یمن بر دریای سرخ و تنگه باب‌المنذب و استقلال یمن از عربستان یک پیامدهای هم‌فوری و هم‌درازمدت استراتژیک و ژئوپلیتیک با خود به همراه دارد. اما عربستان سعودی به‌طور عمده برای توجیه تمایلات و جاه‌طلبی‌های خود، در نقش ایران در یمن اغراق می‌کند. بنابراین و با توجه به مطالب گفته‌شده، در چارچوب رقابت‌های منطقه‌ای ایران و عربستان، اتفاقات یمن را نمی‌توان جدا از تحولات عراق و سوریه دید. به همین دلیل است که تقابل‌های ایران و عربستان بیشتر در کشورهایی مانند عراق، سوریه، لبنان و اخیراً یمن که دارای گسل‌های مذهبی هستند خود را نشان می‌دهد. بر همین پایه باید گفت که بن‌مایه اصلی تنش‌های ایران و عربستان را نباید در رقابت‌های مذهبی دید، بلکه باید این رقابت‌های مذهبی را در ادامه رقابت‌های منطقه‌ای تعریف کرد که خود ناشی از شیوه توزیع قدرت و ساختار منطقه‌ای خاورمیانه است. (http://www.asrebank.ir/news)

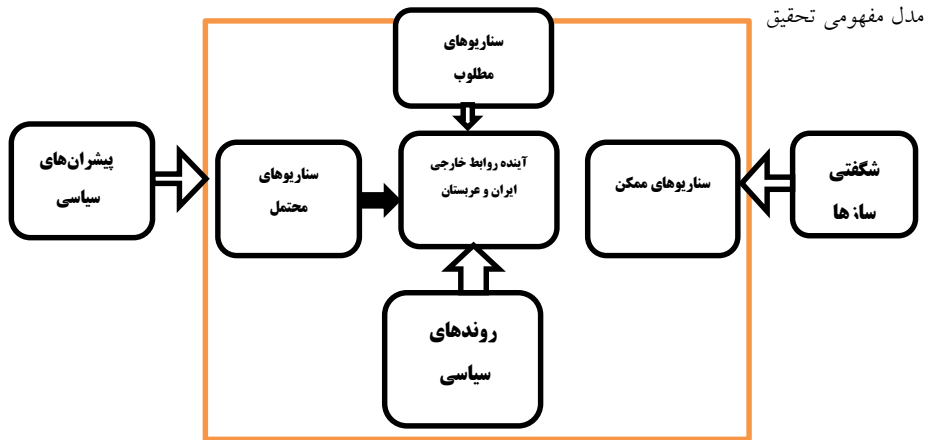
- اختلافات ژئوپلیتیکی و سیاسی تهران و ریاض در بحرین: عربستان همواره بحرین را جزء

منطقه‌ی امنیت ملی خود قلمداد کرده و معتقد است که هر نوع تغییری در این کشور، بر امنیت داخلی و ساختار پادشاهی خود تأثیر خواهد گذاشت از این رو با تمام قدرت و علیرغم هزینه‌های فراوان، از آل‌خلیفه حمایت می‌کند. با توجه به اینکه عربستان سعودی در مرز شرقی خود و در نزدیکی بحرین، جمعیتی شیعه دارد و ذخایر عظیم نفت این کشور نیز در این منطقه است، حذف رژیم آل‌خلیفه را خط قرمز خود می‌داند و بر این باور است که تغییر رژیم در بحرین منجر به افزایش دامنه‌ی نفوذ ایران در خلیج فارس می‌شود چراکه ایران در عراق و لبنان و فلسطین و یمن و سوریه، موفق به شکست سعودی‌ها و طرح‌های آنان شده

است. علاوه بر این حضور حداکثری شیعیان در بحرین به نسبت اهل سنت، برای سعودی ها خطر تلقی می گردد. (امیر عبدالهیان، ۱۳۹۰: ۱۵۳)

- از جمله سایر اختلافات و رقابت های ژئوپلیتیکی و سیاسی ایران و عربستان شامل:
- اختلافات و رقابت ژئوپلیتیکی و سیاسی ایران و عربستان در لبنان و فلسطین
- سلفیه وهابی؛ تمایزهای هویتی عربستان سعودی و ایران

* در مدل مفهومی آورده شده این نکته قابل توضیح است که: روندها و پیشران های سیاسی احصایی در یافته ها در کنار شگفتی سازه ها؛ سناریوهای سه گانه ای را می سازند که در آینده روابط خارجی ایران و عربستان تأثیرگذارند.

روش شناسی

نوع تحقیق در این پژوهش از حیث هدف، کاربردی می باشد. اما از حیث ماهیت و روش، توصیفی - تحلیلی می باشد. جامعه آماری مورد استفاده خبرگان و صاحب نظران بوده که در گام اول با نظر ۱۲ نفر از نخبگان با ویژگی آشنا با محیط عربستان و محیط جمهوری اسلامی ایران، قواعد بازی، آشنا با شرایط منطقه و تحولات آن، فارغ التحصیلان مقطع تحصیلات تکمیلی و مرتبط با موضوع، حداقل سه سال سابقه کار کارشناسی در این امور، دارای مقالات علمی و پژوهشی و تألیفات لازم عوامل مهم در روابط خارجی ایران و عربستان احصا شده از مبانی نظری به پرسش گذاشته و طی سه نوبت رفت و برگشت مورد اجماع جامعه آماری نخبگی قرار گرفت و در ادامه با توجه به آنکه نحوه تجزیه و تحلیل داده ها از نوع کمی بوده، عوامل احصایی بین ۲۲ نفر از صاحب نظران حائز شرایط که شامل افراد متخصص از وزارت خارجه، اساتید خبره در حوزه

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

عربستان، کارشناسان خبره در شورای عالی امنیت ملی، مجمع تشخیص و مجلس شورای اسلامی بودند؛ موردسنجش قرار گرفت. سپس در ادامه با استفاده شیوه تجزیه و تحلیل استنباطی، احصای شاخص‌ها، به کمک نرم‌افزار SPSS میزان ارتباط ابعاد، با مؤلفه‌های مدل سنجیده شد تا به این روش بتوانیم آینده‌هایی که در روابط خارجی دو کشور مطرح است را احصا کنیم.

-روایی

برای بررسی اعتبار پرسشنامه، گزاره‌ها در اختیار صاحب‌نظران قرار گرفت، پس از بررسی نظرات و پیشنهاد‌های صاحب‌نظران، تغییرات لازم در پرسشنامه‌ی اولیه ایجاد و پرسشنامه‌ی ثانویه‌ی آزمون تهیه گردید. در ادامه به منظور بررسی روایی سؤالات یا گویه‌های ابزار سنجش از فن تحلیل عاملی استفاده گردید، که این فن یکی از فنون آمار استنباطی است که روایی هرکدام از سؤالات را برای ما مشخص می‌کند.

-پایایی

برای بررسی پایایی درونی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده، تا بر این مبنای پایدار درونی گویه‌های پرسشنامه پی برده شود.

جدول ۱: میزان پایایی پرسشنامه

Cronbach's Alpha	N of Items
.977	173

همان‌گونه که از جدول احصایی استخراج شده برمی‌آید، میزان پایایی کل پرسشنامه که با فرمول آلفای کرونباخ محاسبه شده ۹۷ صدم است.

در ادامه ضریب پایایی مؤلفه سیاسی به کمک فرمول آلفای کرونباخ محاسبه شده که در جدول زیر آمده است:

جدول ۲: ضریب پایایی مؤلفه سیاسی به کمک فرمول آلفای کرونباخ

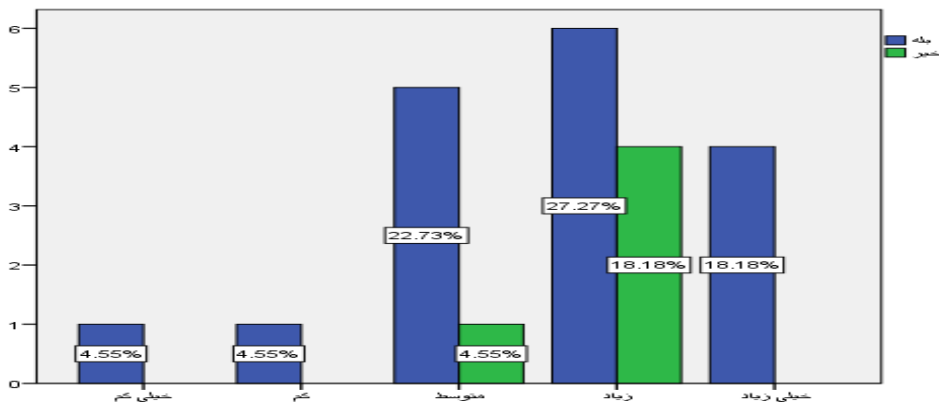
ردیف	عنوان مؤلفه	ضریب پایایی (آلفای کرونباخ)
۱	مؤلفه سیاسی	۰/۹۱

تجزیه و تحلیل داده‌ها و یافته‌های تحقیق

آمار توصیفی عوامل سیاسی^۱

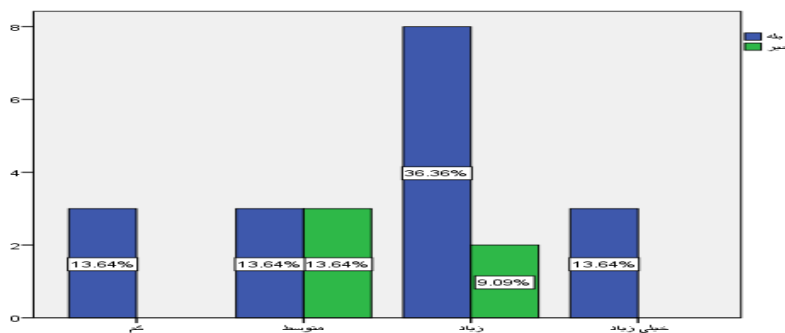
آیا افزایش اعتراض‌ها و جنبش‌ها در بحرین می‌تواند سبب گسیل دادن جریان بیدار به عربستان شود؟

نمودار ۱: اعتراض‌ها و جنبش‌ها در عربستان پس از تحولات منطقه عربی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱ حاکی از آن است که از نظر اکثر پاسخ‌دهندگان با ۷۷/۲۷ درصد، بر این باور بوده‌اند که اعتراض‌ها و جنبش‌ها در بحرین سبب گسیل دادن این جریان به عربستان و ایجاد بحران در این کشور شود و ۴۵/۴۵ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند همچنین ۲۲/۷۳ درصد از پاسخگویان نیز اعتراض‌ها و جنبش‌ها را نشانه بحران ندانسته‌اند.

آیا اختلاف ایران و عربستان در بحرین ناشی تفاوت در نوع وابستگی ژئوپلیتیکی آن‌هاست؟

نمودار ۲: اختلاف ایران و عربستان در بحرین

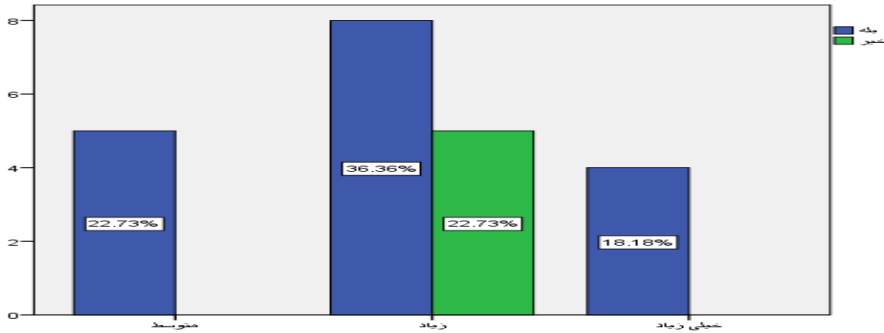
۱. به دلیل کمبود فضا در مقاله و پرهیز از افزایش حجم مقاله، توضیحات نمودارها آورده نشده است.

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۲ حاکی از آن است که اکثر پاسخ‌دهندگان ۷۷/۲۷ درصد، اختلاف ایران و عربستان در بحرین ناشی تفاوت در نوع وابستگی ژئوپلیتیکی دو کشور می‌دانند و ۵۰ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۲۲/۷۳ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

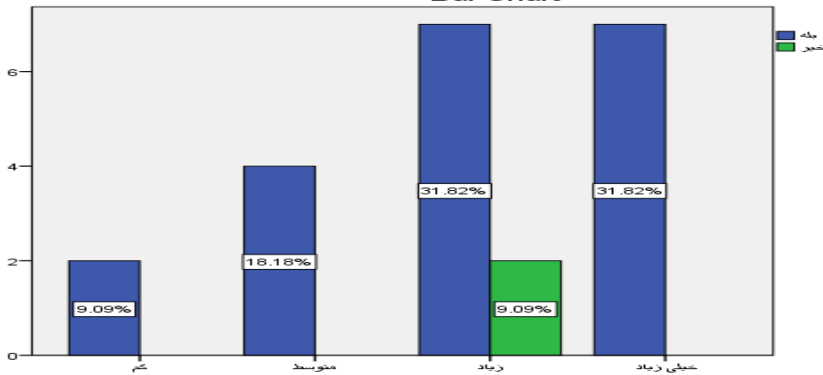
آیا تحولات حاکم بر سوریه ناشی از وابستگی ژئوپلیتیکی ایران و عربستان به این منطقه است؟

نمودار ۳: تحولات حاکم بر سوریه ناشی از وابستگی ژئوپلیتیکی ایران و عربستان

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۳ حاکی از آن است که اکثر پاسخ‌دهندگان ۷۷/۲۷ درصد، تحولات حاکم بر سوریه را ناشی از وابستگی ژئوپلیتیکی دو کشور می‌دانند و ۵۴/۵۴ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۲۲/۷۳ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا حضور ایران در عراق از نظر عربستان برهم زننده توازن ژئوپلیتیکی منطقه است؟

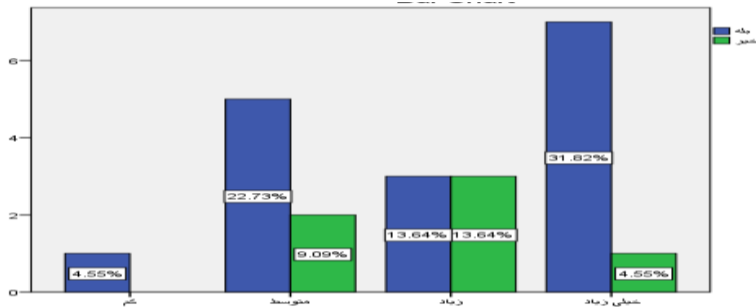

نمودار ۴: حضور ایران در عراق از نظر عربستان برهم زننده توازن ژئوپلیتیکی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۴ حاکی از آن است که اکثر پاسخ‌دهندگان با ۹۰/۹۱ درصد، حضور ایران در عراق را از نظر عربستان برهم زنده توازن ژئوپلیتیکی منطقه می‌دانند و ۶۳/۲۴ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتمانی است ۹/۰۹ درصد نیز مخالف داشته‌اند.

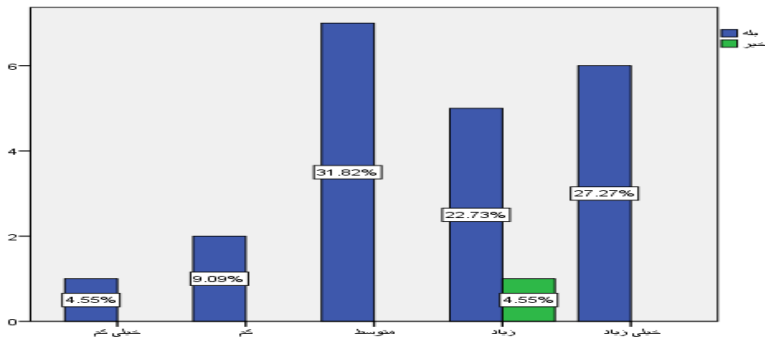
آیا وجود تنگناهای ژئوپلیتیکی برای عربستان جهت دسترسی به آب‌های آزاد از عوامل رقابتی با ایران است؟

نمودار ۵: وجود تنگناهای ژئوپلیتیکی برای عربستان جهت دسترسی به آب‌های آزاد

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۵ حاکی از آن است که اکثر پاسخ‌دهندگان با ۷۲/۹۶ درصد، وجود تنگناهای ژئوپلیتیکی برای عربستان جهت دسترسی به آب‌های آزاد را از عوامل رقابتی با ایران دانسته و ۴۵/۴۶ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتمانی است ۲۷/۰۴ درصد نیز مخالف داشته‌اند.

آیا حاکمیت ایران به قسمتی از تنگه هرمز بر حساسیت‌های ژئوپلیتیکی عربستان نسبت به ایران می‌افزاید؟

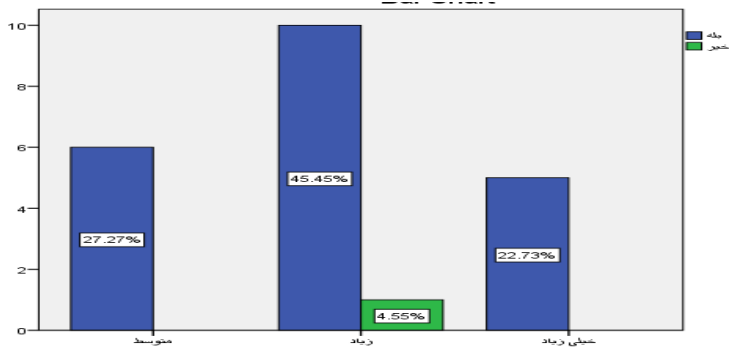
نمودار ۶: حاکمیت ایران به قسمتی از تنگه هرمز و حساسیت‌های ژئوپلیتیکی عربستان

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۶ حاکی از آن است که تقریباً تمام پاسخ‌دهندگان با ۹۵/۴۵ درصد، مالکیت ایران به قسمتی از تنگه هرمز را عامل حساسیت‌های ژئوپلیتیکی عربستان نسبت به ایران دانسته و ۵۰ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴/۵۵ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

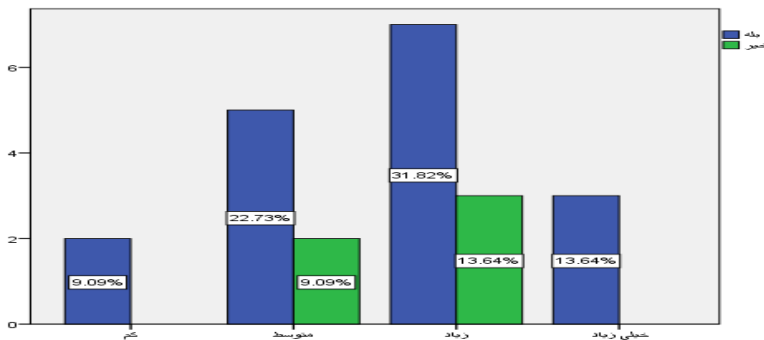
از نگاه عربستان آیا حضور همسوی روسیه با ایران در صحنه تحولات سوریه برهم زننده توازن ژئوپلیتیکی آینده منطقه است؟

نمودار ۷: حضور همسوی روسیه با ایران در صحنه تحولات سوریه

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۷ حاکی از آن است که تقریباً تمام پاسخ‌دهندگان با ۹۵/۴۵ درصد، از نگاه عربستان، حضور همسوی روسیه با ایران در صحنه تحولات سوریه را برهم زننده توازن ژئوپلیتیکی آینده منطقه دانسته و ۶۸/۱۸ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴/۵۵ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا موقعیت دسترسی عربستان به دریای سرخ و خلیج فارس از نظر ایران موقعیت خاص است؟

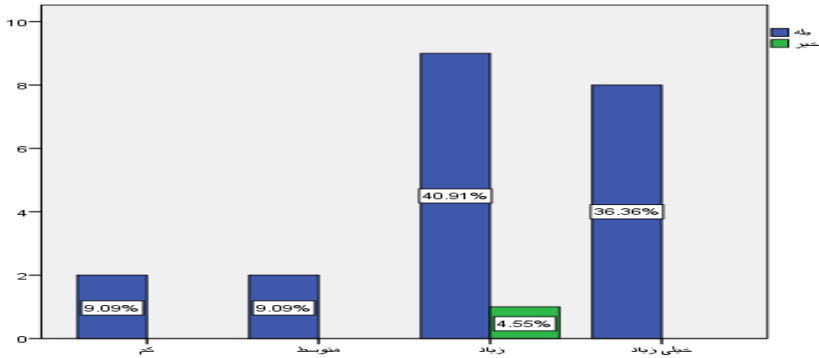

نمودار ۸: موقعیت دسترسی عربستان به دریای سرخ و خلیج فارس از نظر ایران

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۸ حاکی از آن است که اکثر پاسخ‌دهندگان با ۷۷/۲۷ درصد، موقعیت دسترسی عربستان به دریای سرخ و خلیج فارس از نظر ایران موقعیت خاص دانسته و ۴۵/۴۶ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۲۲/۷۳ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

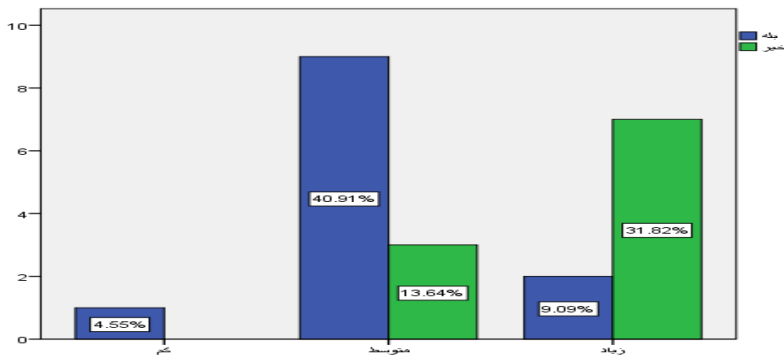
آیا اتخاذ رویکرد انفعالی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران با قدرت‌های بزرگ می‌تواند سرعت فروپاشی حکومت آل سعود را بیافزاید؟

نمودار ۹: نفوذ سیاسی ایران در عراق، یمن، لبنان، فلسطین و سوریه

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۹ حاکی از آن است که تقریباً تمام پاسخ‌دهندگان با ۹۵/۴۵ درصد، اتخاذ سیاست انفعالی از سوی ایران با قدرت‌های بزرگ سبب کاهش اختلافات ایران و عربستان می‌شود و ۷۷/۲۷ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴/۵۵ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا سیاست خارجی دو کشور در دهه آینده به سمت تنش‌زدایی در حرکت است؟

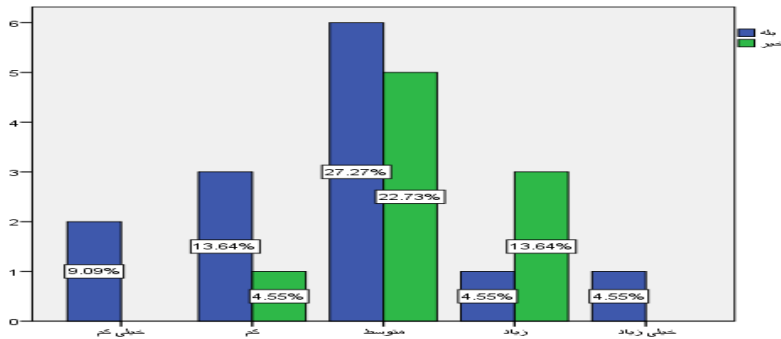
نمودار ۱۰: حرکت سیاست خارجی دو کشور در دهه آینده به سمت تنش‌زدایی

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۰ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۵۴/۵۵ درصد، سیاست خارجی دو کشور در دهه آینده به سمت تنش‌زدایی را دانسته و ۵۰ درصد از پاسخ‌گویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴۵/۴۶ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

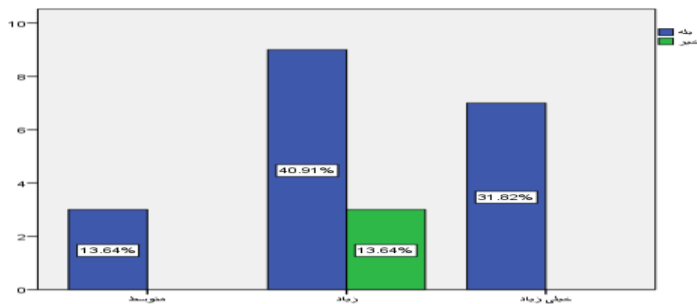
آیا آغاز سطحی از گفتگوها بین ایران و قدرت‌های بزرگ مبنی بر واگذاری اداره امور حج به مسلمانان می‌تواند سبب افزایش اختلافات بین ایران و عربستان به دلیل کاهش نفوذ عربستان در امور حج باشد؟

نمودار ۱۱: تغییر نگاه دو کشور برای سال‌های پیش رو

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۱ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۵۹/۱ درصد، آغاز سطحی از گفتگوها با قدرت‌های بزرگ، سبب افزایش اختلافات بین دو کشور می‌دانند چراکه حوزه نفوذ عربستان را بسیار کاهش و در مقابل حوزه نفوذ جمهوری اسلامی ایران را افزایش خواهد داد و ۹/۱ درصد از پاسخ‌گویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۳۱/۸ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا تلاش دو کشور بر سر رهبری بر منطقه خلیج فارس از اولویت‌های سیاست خارجی آن‌هاست؟

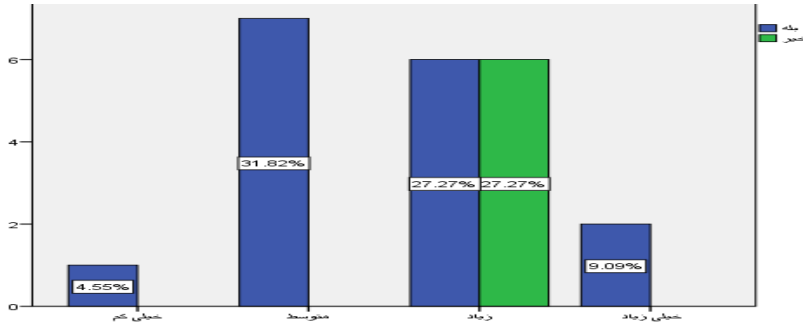

نمودار ۱۲: تلاش دو کشور بر سر رهبری بر منطقه خلیج فارس

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۲ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۸۶/۳۷ درصد، تلاش دو کشور بر سر رهبری بر منطقه خلیج فارس از اولویت‌های سیاست خارجی دانسته و ۷۲/۷۳ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۱۳/۶۴ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

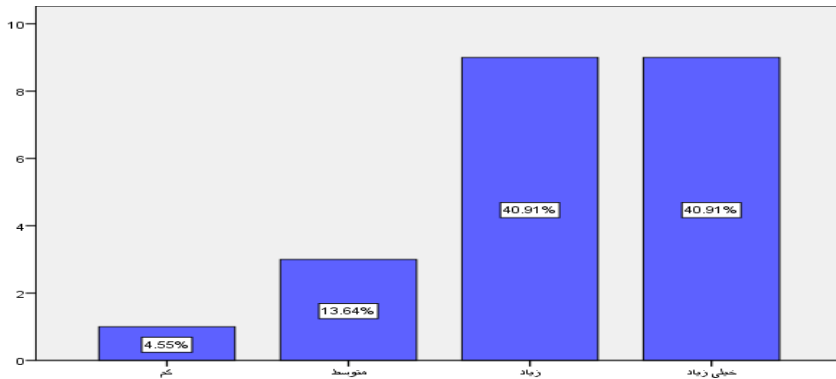
آیا ایران و عربستان به دنبال بسط نفوذ خود در شمال آفریقا هستند؟

نمودار ۱۳: ایران و عربستان به دنبال بسط نفوذ خود در شمال آفریقا

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۳ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۸۶/۳۷ درصد، تلاش دو کشور ایران و عربستان را به دنبال بسط نفوذ خود در شمال آفریقا دانسته و ۳۶/۳۶ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۲۷/۲۷ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا حمایت از گروه‌های تکفیری و سلفی توسط عربستان در راستای خنثی کردن نفوذ ایران در منطقه است؟

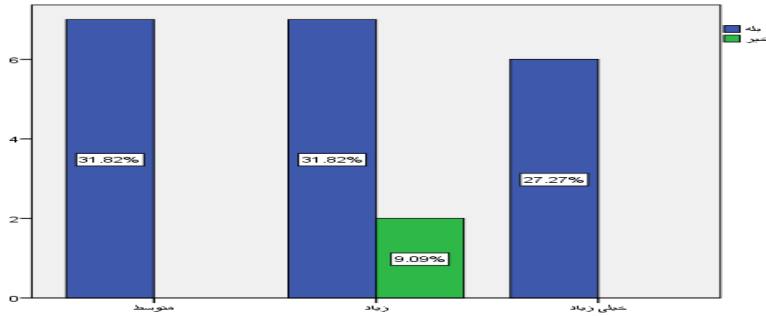
نمودار ۱۴: حمایت از گروه‌های تکفیری و سلفی توسط عربستان در راستای خنثی کردن نفوذ ایران در منطقه

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۴ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۱۰۰ درصد، حمایت از گروه‌های تکفیری و سلفی توسط عربستان در راستای خنثی کردن نفوذ ایران در منطقه دانسته و ۸۱/۸۲ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند.

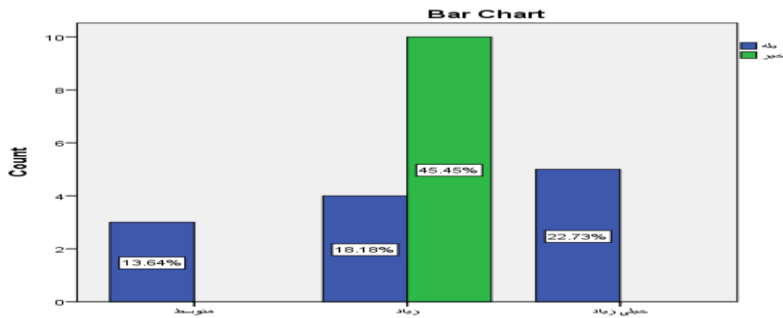
آیا از نگاه ایران، عربستان مجری جنگ‌های نیابتی ایالات متحده در منطقه است؟

نمودار ۱۵: نگاه ایران به جنگ‌های نیابتی عربستان در منطقه

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۵ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۹۰/۹۱ درصد، پاسخگویان از نگاه ایران، عربستان مجری جنگ‌های نیابتی ایالات متحده در منطقه دانسته و ۵۹/۰۹ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۹/۰۹ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

آیا توافق برجام اتخاذ رویکرد عاقلانه، عمل‌گرایانه و منطقی در سیاست خارجی ایران و عربستان را بهبود خواهد بخشید؟

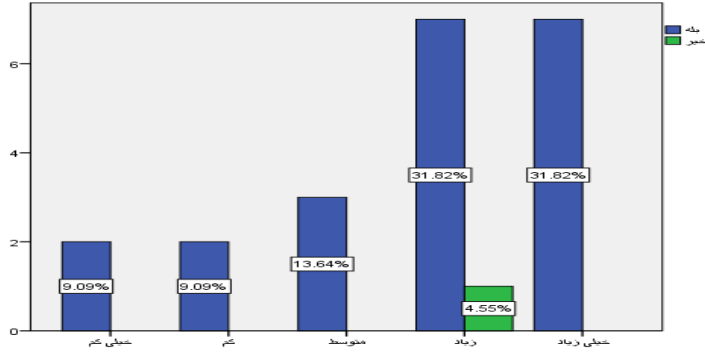

نمودار ۱۶: توافق برجام اتخاذ رویکرد عاقلانه، عمل‌گرایانه و منطقی در سیاست خارجی ایران و عربستان یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۶ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۵۴/۵۵ درصد، پاسخگویان و افق برجام اتخاذ رویکرد عاقلانه، عمل‌گرایانه و منطقی در سیاست خارجی ایران و

عربستان دانسته و ۴۰/۹۱ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴۵/۴۵ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

از نگاه عربستان آیا با برداشته شدن تحریم‌ها نفوذ سیاسی منطقه‌ای ایران افزایش پیدا خواهد کرد؟

نمودار ۱۷: برداشته شدن تحریم‌های هسته‌ای و نفوذ ایران

یافته‌های به دست آمده در نمودار ۱۷ حاکی از آن است که تقریباً اکثر پاسخ‌دهندگان با ۹۵/۴۵ درصد، پاسخگویان برداشته شدن تحریم‌ها را سبب نفوذ سیاسی منطقه‌ای ایران دانسته و ۶۳/۶۴ درصد از پاسخگویان با نظر مثبت نیز میزان آن را زیاد و خیلی زیاد ارزیابی نموده‌اند. گفتنی است ۴/۵۵ درصد نیز نظر مخالف داشته‌اند.

بنابراین در پاسخ به سؤالات تحقیق که عنوان کرد: مهم‌ترین سناریوهای سیاسی ممکن، محتمل و مطلوب در روابط خارجی ایران و عربستان در منطقه عربی چیست؟ سناریوهای سه‌گانه به شرح زیر می‌باشد:

سناریوهای ممکن

- اختلاف ایران و عربستان در ایدئولوژی اسلامی انقلاب در دهه آینده پابرجا خواهد ماند.
- تنش‌ها در روابط دو کشور ایران و عربستان با توجه به اوضاع منطقه، در دهه آینده افزایش پیدا خواهد کرد.
- با اجرایی شدن برجام (دی‌ماه ۱۳۹۴)، نگرانی‌های عربستان از نفوذ منطقه‌ای و جهانی ایران افزایش خواهد یافت و عربستان را وادار به کنش‌های متفاوت خواهد کرد.
- در دهه آینده سطح رقابت دو کشور ایران و عربستان بر سر مسائلی چون سوریه، داعش و گروه‌های تکفیر و سایر موارد (رقابتی/اختلافی) مشابه منطقه‌ای افزایش پیدا خواهد کرد.
- اختلافات ایران و عربستان در سطح ژئوپلیتیکی در بحرین، عراق در دهه آینده ادامه می‌یابد.

(۱۳۹۱) تا بازه زمانی ۱۴۰۴ هجری شمسی

- در یک دهه آینده، نگاه بدبینانه دو کشور به عامل اصلی بی‌ثباتی در منطقه با ایجاد جنگ‌های نیابتی و محکوم کردن یکدیگر ادامه خواهد یافت.

- موقعیت خاص دو کشور ایران و عربستان در تنگه هرمز، دریای سرخ و خلیج فارس اهمیت این دو را برای قدرت‌های بین‌المللی بیشتر خواهد کرد.

- با وجود تنش‌های زیاد در روابط دو کشور (حتی قطع روابط دیپلماتیک) اما شرایط حاکم در تحولات جهانی و منطقه‌ای، ناخواسته قربانت برهه‌ای را به دو کشور دیکته خواهد کرد.

- با وجود اتخاذ رویکرد تنش‌ی و چالش‌زا از سوی آل سعود و رویکرد تنش‌زدایی از سوی جمهوری اسلامی ایران، در دهه آینده دو کشور به این نتیجه و باور خواهند رسید که بایستی به جایگاه هم در صحنه بین‌الملل احترام بگذارند.

- پادشاهی آل سعود به دلیل مشکلات و اختلافات داخلی، منطقه‌ای و کاهش ذخیره ارزی فروپاشیده خواهد شد.

- در صورت اتخاذ روابط خارجی انفعالی از سوی جمهوری اسلامی ایران با قدرت‌های بزرگ، مرکزیت و محوریت عربستان سعودی در خصوص مراسم معنوی حج از این کشور گرفته شده و به کشورهای مسلمان واگذار خواهد شد.

سناریوهای محتمل

- اختلاف ایران و عربستان در ایدئولوژی اسلامی انقلاب در دهه آینده پابرجا خواهد ماند.

- تنش‌ها در روابط دو کشور ایران و عربستان با توجه به اوضاع منطقه، در دهه آینده افزایش پیدا خواهد کرد.

- با اجرایی شدن برجام (دی‌ماه ۱۳۹۴)، نگرانی‌های عربستان از نفوذ منطقه‌ای و جهانی ایران افزایش خواهد یافت و عربستان را وادار به کنش‌های متفاوت خواهد کرد.

- اختلافات ایران و عربستان در سطح ژئوپلیتیکی در بحرین، عراق در دهه آینده ادامه می‌یابد.

سناریوی مطلوب

- با اجرایی شدن برجام (دی‌ماه ۱۳۹۴)، نگرانی‌های عربستان از نفوذ منطقه‌ای و جهانی ایران افزایش خواهد یافت و عربستان را وادار به کنش‌های متفاوت خواهد کرد.

- پادشاهی آل سعود به دلیل مشکلات و اختلافات داخلی، منطقه‌ای و کاهش ذخیره ارزی فروپاشیده خواهد شد.

- در صورت اتخاذ روابط خارجی انفعالی از سوی جمهوری اسلامی ایران با قدرت‌های بزرگ، مرکزیت و محوریت عربستان سعودی در خصوص مراسم معنوی حج از این کشور گرفته شده و به کشورهای مسلمان واگذار خواهد شد.

نتیجه‌گیری و پیشنهاد

الف- نتیجه‌گیری:

در تحقیق حاضر محقق به دنبال پاسخ به این سؤال بود که مهم‌ترین سناریوهای سیاسی متأثر از تحولات رقابتی (ژئوپلیتیکی) اخیر منطقه عربی میان ایران و عربستان تا سال ۱۴۰۴ چیست؟ با همین هدف ابتدا ادبیات بحث جمع‌آوری سپس عوامل مهم در این حوزه با توجه به روش تحقیق اشاره‌شده جمع‌آوری گردید. برای بررسی اعتبار پرسشنامه، گزاره‌ها در اختیار صاحب‌نظران قرار گرفت، پس از بررسی نظرات و پیشنهادهای صاحب‌نظران، تغییرات لازم در پرسشنامه‌ی اولیه ایجاد و پرسشنامه‌ی ثانویه‌ی آزمون تهیه گردید. در ادامه به‌منظور بررسی روایی سؤالات یا گویه‌های ابزار سنجش از فن تحلیل عاملی استفاده گردید، که این فن یکی از فنون آمار استنباطی است که روایی هرکدام از سؤالات را برای ما مشخص می‌کند. برای بررسی پایایی درونی پرسشنامه از ضریب آلفای کرونباخ استفاده شده که میزان پایایی کل پرسشنامه که با فرمول آلفای کرونباخ محاسبه شده ۹۷ صدم است. بنابراین یافته‌های علمی نشان می‌دهد دورنمای روشنی در روابط میان ایران و عربستان دیده نمی‌شود و حتی باید به‌صراحت گفت که این روابط در آینده تیره‌تر نیز خواهد شد. هرچند به نظر می‌رسد شیب تحولات منطقه‌ای و جهانی بیشتر به ضرر سعودی‌ها به جلو می‌رود. واقعیت این است آنچه که امروز از عربستان در غرب آسیا می‌بینیم بالاتر از وزن منطقه‌ای آن‌ها است. وزنی که به نظر می‌رسد با بازگشت مصر و عراق به معادلات منطقه‌ای تعدیل شود، بازگشتی که نیاز به زمان دارد. در پایان نیز سناریوی مطلوب جمهوری اسلامی ایران: خارج شدن محوریت خانه خدا از دست آل سعود توسط کشورهای غربی و واگذاری آن به ملت‌های مسلمان، محکوم شدن جنایات جنگی عربستان سعودی در سازمان‌های بین‌المللی، سرنگونی سلسله پادشاهی آل سعود در صورت اتخاذ تدابیر لازم در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران است.

ب- پیشنهادها:

مهم ترین ملاحظه راهبردی و پیشنهادی محققین در خصوص تنظیم روابط با عربستان سعودی را می توان ترسیم اهداف مرحله ای و حرکت های گام به گام و تدریجی برشمرد. بدین مفهوم که شرایط کنونی روابط اجازه دسترسی به اهداف بالایی مانند همکاری راهبردی و تفاهم کامل را نمی دهد و در نتیجه بهبود روابط باید به صورت مرحله ای و تدریجی مورد نظر قرار گیرد. بر این اساس در مرحله نخست، هدف گذاری از مرحله خصومت و تنش به سوی تنش زدایی و رقابت غیر خصمانه می تواند مورد توجه قرار گیرد. دومین اصل در ملاحظات راهبردی اتخاذ راهبرد حرکت متقابل و متناسب است، بدین مفهوم که در هر اقدام مثبت در قبال ریاض، ایران باید منتظر دریافت پاسخ مثبت متناسب از سوی طرف مقابل باشد، تا از این طریق منافع ملی و پرستیژ ملی در تنظیم روابط به صورت معقول حفظ شود. سومین نکته قابل ذکر آن است که نقطه آغاز هرگونه بهبود روابط با عربستان سعودی در سطح دوجانبه نهفته است و با احترام متقابل به ثبات، امنیت، مشروعیت و جایگاه داخلی و ملی و ارزش های مذهبی و هویتی نظام سیاسی مقابل شروع می شود. در چنین شرایطی است که انتظار کاهش تخاصم و تنش موجود و گسترش تعاملات و همکاری ها قابل تصور خواهد بود.

فهرست منابع:**الف - منابع فارسی**

- اعتمادی، فرامرز (۱۳۹۱)، "نگاهی به بیداری اسلامی در خاورمیانه، فرامرز اعتمادی"، مجله سرباز، شماره ۱۸۸
- امیر عبدالهیان، حسین، ۱۳۹۰، "ناکامی طرح خاورمیانه بزرگ و خیزش بیداری اسلامی در جهان عرب: مطالعه موردی بحرین"، فصلنامه مطالعات راهبردی، سال چهاردهم، شماره ۵۲.
- حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۸۴). "جزوه منتشر نشده جغرافیای سیاسی جهان اسلام"، ۱۳۸۴/۹/۸: دانشگاه تربیت مدرس.
- حق شناس کمیاب، سید علی (۱۳۸۹) "ساختار سیاسی اجتماعی عربستان و اقلیت های دینی"، اطلاعات (روزنامه)، ۲، ۳، ۴.
- سجادیپور، کاظم، ۱۳۸۳، "نگاهی به اهداف و ابزار در سیاست خارجی، چهارچوب های مفهومی و پژوهشی برای مطالعه سیاست خارجی"، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، اول
- سیفی، عبدالحمید، پورحسین، ناصر (۱۳۹۵)، "موازنه همه جانبه و ائتلاف سازی عربستان سعودی در قبال جمهوری اسلامی ایران"، تهران: فصلنامه تحقیقات سیاسی بین المللی دانشگاه آزاد اسلامی شهرضا، شماره ۲۶.
- نصیری، عبدالله، (۱۳۸۶)، "آشنایی با عربستان"، نشر مشعر. تهران.

ب - منابع انگلیسی

- Addis, Casey L. (2010), "Iran: Regional Perspectives and U.S. Policy", Congressional Research Service, January 13.
at: <http://fpc.state.gov/documents/organization/137259.pdf>.
- Cohen, Joel E, (2001), What the Future Holds. U.S.A. : Library of Congress Cataloging-in-Publication Data

ج - منابع اینترنتی

- www.prooyeshnews.com
- <http://www.yjc.ir/fa/news/5531319>
- <http://www.mashreghnews.ir/fa/news/349953>
- <http://www.asrebank.ir/news>

